

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2023 (Nisan/April)

İnsan Fiilleriyle İlgili Ayetleri Tarihsel Bağlamında Okumak
Reading Verses About Human's Act In Their Historical Context

Hanefi ŞOLA

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı
Assistant professor, Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir.
Aksaray, Türkiye
hanefisola@aksaray.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-0142-1782>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 18/02/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 04/04/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2023

Atıf / Citation: Şola, Hanefi. “İnsan Fiilleriyle İlgili Ayetleri Tarihsel Bağlamında Okumak”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan/April, 2023), 334-360.

<https://doi.org/10.31121/tader.1252783>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.
Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / Türkiye

Öz

Kur'an miladi yedinci yüzyılda canlı bir dialog ortamda yirmi üç yıllık süreçte peyder pey nazil olmuş bir kelimedir. Nâzil olduğu dönemde ayetlerin perde arkası bilindiğinden ilk muhataplar ayetleri anlamakta bir sorun yaşamamışlardır. Ancak Kur'an yazılı olarak iki kapak arasında bir kitap (mushaf) haline getirilip nüzul döneminden uzaklaşılınca ayetlerin anlaşılmasında sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Zira ayetler genellikle kendi tarihsel bağlamlarından bağımsız olarak lafız-beyan çerçevesinde anlaşılmaya çalışılmıştır. Yine bu zamanlarda yeni teolojik ve hukuki sorunlar belirmiş ve bu sorunlar beraberinde farklı eğilime sahip mezheplerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Söz konusu sorunlardan biri de insan fiilleri meselesidir. Bu mesele hakkında İslam geleneğinde üç farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Birinci yaklaşım Cebriyye'ye aittir. Bu mezhebe göre insan fiilleri Allah tarafından yaratılmış ve insanın bu fiillerde iradesi ve sorumluluğu söz konusu değildir. İkinci yaklaşım Mu'tezile'ye aittir. Bu yaklaşıma göre insan fiilleri Allah tarafından yaratılmamıştır. Aksine bizzat insan tarafından yaratılmış ve insan da faili olduğu bu fiillerinden sorumlu tutulmuştur. Üçüncü yaklaşım ise Mâtürîdî ve Eş'arîlere aittir. Bu mezheplere göre insan fiilleri Allah tarafından yaratılmıştır. Bununla birlikte fiillerinden sorumlu tutulması için kendisine cüz-i irade verilmiş ve ondan meydana gelen bu fiillere ise kesb denilmiştir. Bu çalışmada Eş'arî ve Mâtürîdî âlimlerin insan fiilleri konusunda refere ettikleri bazı ayetlerin nüzul dönemindeki anlam ve mesajının tespit edilmesi hedeflenmektedir. Bu çerçevede öncelikle mezheplerin insan fiilleri konusundaki yaklaşımlarına değinilecektir. Ardından da bu konuda istidlalde buldukları ayetlerin nüzul dönemindeki anlam ve mesajının ne olduğu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İnsan Fiilleri, Halk, Kesb, Nüzul, Nüzul Dönemi.

Abstract

The Qur'an is a word/kalâm that has been gradually revealed in a lively environment in the seventh century AD over a period of twenty-three years. The first addressees had no problem understanding the verses since the background of them were known at the time Qur'an was revealed. However, when the Qur'an was turned into two covers and the period of nuzul was moved away, problems began to occur in the understanding of the verses. Because the verses are generally tried to be understood within the framework of word-declaration regardless of their historical context. Again, in these times, new theological and legal problems emerged and these problems led to the emergence of sects with different tendencies. One of the topics in question is the issue of human acts. Three different approaches have emerged in the Islamic tradition on this issue. The first approach belongs to Jabriyya. According to this sect, human's act were created by Allah and man has no will or responsibility for these actions. The second approach belongs to Mu'tezile. According to this approach, human actions were not created by Allah. On the contrary, it was created by man himself and is responsible for his actions. The third approach belongs to the Mâtürîdî and Eş'arîs. According to these sects, human actions were created by Allah. However, a partial will was given to him to be held responsible for his actions, and these actions formed from it were called kesb. In this study, it is aimed to determine the meaning and message of some verses referred to by Ash'ari and Matürîdî scholars on human actions in the period of nuzul. In this context, first of all, the sectarian approaches of the sects on human actions will be mentioned. Then, the meaning and message of the verses they use on this subject in the period of nuzul will be emphasized.

Keywords: Tafsir, Human's Act, Khalq, Kesb, Nuzul, Nuzul Period.

Giriş

Kelâmî eserlerde ve kelâm konularına ağırlık veren bazı tefsirlerde birçok ayet kendi tarihsel bağlamından bağımsız olarak kelâmî görüşlerin temellendirilmesinde kullanılmışlardır. Bu görüşlerden biri de insan fiilleri meselesidir. Bilindiği üzere İslam geleneğinde insan fiilleri tartışmalarında üç farklı yaklaşım tarzı ortaya çıkmıştır. Bu tartışmanın bir tarafında insanın kendi fiillerinin faili ve yaratıcısı olduğunu ve bu fiillerinden sorumlu tutulacağını savunan Mu'tezile, bir tarafında her şeyin Allah tarafından yaratıldığını, insanın rüzgâr karşı-

sında bir yaprak misali olduğunu, dolayısıyla insanın yapıp ettiklerinden sorumlu tutulmaya-
cağını savunan Cebriyye vardır. Diğer bir tarafında ise insanın fiillerinin yaratıcısının Allah
olduğunu, bununla birlikte insana cüz-î irade verildiğini ve bu irade vasıtasıyla ortaya çıkan
fiillere kesb denileceğini savunan Eş'arî ve Mâtürîdîler bulunur. Bu bağlamda insan fiilleri
konusunda başta Eş'arî ve Mâtürîdîler olmak üzere tüm akımlar kelâmla ilgili eserlerinde ve
tefsirlerinde ayetleri, savundukları görüşleri temellendireme doğrultusunda kullandıkları gö-
rülmetedir. Bunu yaparken de ayetlerin indiği dönmede geldiği anlam ve verdiği mesajın ne
olduğuna temas etmemişlerdir.

Oysa Kur'an, milâdî 7. yüzyılın ilk yarısından itibaren farklı mekân, farklı zaman,
farklı olay, farklı sorun ve sorulara yönelik cevap olarak vahyedilen sözlü bir hitap/kitaptır.
Bu açıdan Kur'an büyük ölçüde, nazil olduğu dönemin olgusal zeminine, yani verili durumu-
na uygun bir şekilde hem teşkil hem de teşekkül etmiştir. Buna göre Kur'an evvel emirde na-
zil olduğu dönemin soru ve sorunlarıyla ilgilenmiştir denilebilir. Ancak Hz. Peygamber ve ilk
muhatapların peşinden gelen nesiller, sözlü olarak nazil olan vahyin kendisiyle değil, iki ka-
pak arasındaki haliyle, yani Mushaf'la karşılaşmışlardır. Bu yüzden de büyük ölçüde
Kur'an'ın nüzulü sırasındaki arka planı, yani onun tarihsel bağlamını göz ardı etmiş, ona daha
ziyade bağlamdan bağımsız bir metin muamelesinde bulunmuş ve onu lafız-beyan çerçeve-
sinde anlamayıp yorumlamaya çalışmışlardır.

Bu süreçte Kur'an'a, kendisiyle görüşlerin meşruiyet kazandırıldığı bir işlev yüklen-
miştir. Bu da her mezhep ve akımı, doğal olarak ayetleri gerek itikâdî gerekse fikhî konularda
sahip oldukları görüşlere meşruiyet kazandırmak veya onları temellendirmek için kullanmaya
sevk etmiştir. Bu noktada söz konusu ayetlere yüklenen anlamların, ayetlerin kendi tarihsel
bağlamındaki manalar ile örtüşmemesini de sorun olarak görmemişlerdir. Zira anlamda ortaya
çıkan bu farklılıklardan kaynaklanan çelişkileri, büyük oranda "sebebin hususiliğine değil,
lafzın umumiliğine itibar edilir"¹ şeklindeki ilkeyle aşmaya çalışmışlardır. Bu türdeki yakla-
şımalar, Kur'an'ın, ister istemez görüşlerin kendisiyle temellendirildiği bir referans metnine,
nesnesine dönüşmesine yol açmıştır. Bu kapsamda tüm tarih boyunca ortaya çıkan akım ve
mezheplerin kendi görüşlerini destekleyecek Kur'an ayetlerini bulmakta zorluk yaşamadıkları
görülür. Keza mezhep ve akımlar kendi görüşlerine aykırı veya çelişkili olan ayetlerle de kar-
şılaşmış ve onlar açısından bu da bir sorun teşkil etmemiştir. Zira bu durumdan kaynaklanan
problem, muhkem-müteşâbih ekseninde çözülmüştür. Şöyle ki her mezhep, kendi görüşünü
destekleyen ayetleri muhkem ayetler, aykırı veya çelişkili olanları ise müteşâbih ayetler ola-
rak değerlendirmiştir. Nitekim Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) bu gerçeğe, "Her mezhep
kendi görüşünü destekleyen ayetlere muhkem, aykırı olanlara müteşâbih ayetler demiştir."²
şeklindeki ifadeleriyle temas etmiştir.

Bu çalışmada Eş'arî ve Mâtürîdîlerin insan fiilleri hakkında istidlalde bulunduğu ayet-
ler eksene alınmış, özellikle ayetlerin indikleri zaman ve zeminde delalet ettiği anlamlar belir-

¹ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim
(Beyrut, 2012/1433), 50-51.

² Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*
(*Mefâtihu'l-gayb*) (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabi, 1420), 7/139.

lenmeye çalışılmıştır. Böylece ayetlerin indiği vasatta insan fiilleri konusuyla mı alakalı oldukları yoksa başka bir gündemlerinin mi bulunduğu hususunun açıklığa kavuşturulması amaçlanmıştır. Çalışmamızda öncelikle Mâtürîdî ve Eş'arî âlimlerin özetle insan fiilleri konusundaki yaklaşımlarına değinilecektir. Ardından Eş'arî ve Mâtürîdî âlim ve müfessirlerce bu konuyla ilişkilendirilen ayetlere yapılan yorumlara temas edilecektir. Sonra erken döneme tefsir, hadis ve siyer çalışmaları ile çağdaş dönemde nüzul dönemi hakkında yapılan çalışmalar dikkate alınarak ayetlerin indiği dönemdeki anlamı ve verdiği mesajlar belirlenmeye çalışılacaktır.

Bu bağlamda özellikle Mekke dönemiyle ilgili tarihi verilerin az olması göz önüne alındığında ayetlerin nüzul zamanının tarihi kronolojisini net olarak tespit etmek mümkün görünmemektedir. Bu yüzden söz konusu ayetler ele alınırken belirlediğimiz tarih kesin değil, yaklaşık ve muhtemel bir tarih olacaktır. İndiği varsayılan zaman ve zemin çerçevesinde ayetlerin geldiği muhtemel mana ve mesajın ne olduğu belirlenmeye çalışılacaktır. Böylece ayetle ilgili yapılan bu yorumlarla ayetlerin kendi tarihsel bağlamları arasında bir örtüşmenin bulunup bulunmadığı ortaya konulmuş olacaktır.

İnsan fiilleri konusunda yapılan çalışmalar oldukça fazladır. Bunları burada tek tek zikretmek sadece çalışmanın hacmini genişleteceğinden bu çalışmalara ayrıca yer verilmemiştir. Bununla birlikte bu çalışmalar daha çok ya insan fiillerinin İslam geleneğinde nasıl ele alındığını ortaya koymaya yöneliktir ya da bir görüşün temellendirilmesi ve bu görüşe muhalif olanların eleştirilmesi hakkındadır. Buna mukabil bu çalışma, insan fiilleri konusunda ortaya çıkan bir yaklaşımı savunmaktan ziyade Eş'arî ve Mâtürîdîlerin bu konudaki görüşlerini temellendirmede kullandıkları ayetlerin nüzul dönemindeki anlam ve mesajını ortaya konmasına yöneliktir. Bu açıdan diğer çalışmalardan ayrıldığını, farklı bir yaklaşım ortaya koyduğunu söyleyebiliriz.

Bu çalışmada ayrıca ilgili ayetler, İmâm Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) tefsir ve te'vil konusundaki anlayışı ekseninde de değerlendirilecektir. Bilindiği üzere Mâtürîdî'nin tanımına göre tefsir, Kur'an'ın yorumu değil, Allah'ın Kur'an'da ne dediğinin izahıdır. Bunu tespit etmek de vahye doğrudan muhatap olan ilk neslin şehadetine müracaat ederek elde edilir. Bu açıdan tefsir ayetlerin ilk ve özgün anlamını aramayı ifade eder. İlk ve özgün mananın nüzul döneminde ifade ettiği mesajı sonraki dönem ve bağlamlara göre yeniden yorumlama faaliyetleri ise te'vil kapsamında yer alır.³ Bu itibarla insan fiilleriyle ilişkilendirilen ayetlerin nüzul dönemindeki anlam ve mesajını tespiti noktasındaki açıklamalara tefsir; sonraki kelamcı ve müfessirlerin ilgili ayetlere ilişkin yeni bağlamlara göre yaptıkları yorumlamalara ise te'vil denilebilir.

Dolayısıyla bu makale, hem ayetlerin ilk ve orijinal anlamının belirlenmesine yönelik olan hem de Mâtürîdî'nin tefsir-te'vil ayrımı ekseninde ayetlere verilen anlamlardan hangisinin tefsir, hangisinin te'vil olduğunu ortaya koyan bir çalışmadır. Tefsir ilminin ayetlerin ilk

³ Bk.Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Vanlıoğlu (İstanbul: Dâru'l-mizân, 2007), 1/3.

ve orijinal anlamı tespit etme faaliyeti olduğu telakkisi göz önüne alındığında bu çalışmanın tefsir literatürüne önemli bir katkı sağlayacağı söylenebilir.

1. Kavramsal Çerçeve

İslam kelâm geleneğinde kulların/insan fiillerini ifade etmek için ef'âlu'l-ibâd veya a'mâlu'l-ibâd gibi mürekkep tabirler kullanılır.⁴ Bu itibarla bu konuda öne çıkan kavramların fiil/ef'âl, halk ve kesb olduğu söylenebilir.

1.1.Fiil

İnsanın teklifi ve ilahi sıfatlarla ilişkisi kurulmak suretiyle kelâmî tartışmalara konu olan “fiil/فعل” [çoğulu ef'âl/افعال], Arapçada “işlemek ve yapmak”⁵ manasına gelir. İstilahî anlamında ise bir çeşitlilik söz konusudur. Bunlardan biri, “Kulun irade kudreti dahilindeki iş veya mümkünü imkân durumundan alıp gerçek varoluşa (vücuda) getirmektir.”⁶ şeklindedir. Bir başkası ise şöyledir: “Başkasına tesir ederek yeni bir durum meydana getirmektir.”⁷ Râğib el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) ise fiilin tarifi konusunda şu ifadelere yer verir: “Bir şeyin başka bir şey üzerinde etki göstermesidir.”⁸ Bu tanımların ekseninde fiilin soyut bir şey olmadığı, dış dünyada gerçekliği bulunan müşahhas bir şey olduğu görülmektedir. Dolayısıyla fiilin, insan iradesinin dış dünya ile temasa geçmesi, iradesinin zaman ve mekân zemininde dışa yansımaları olduğu söylenebilir.

Mezkûr fiillerin insana nispet edilmesi meselesine gelince bu mesele hakkında ihtilaf söz konusu olmuştur. Buna göre insanın iradesi çerçevesinde gerçekleştirdiği fiillerin insana nispet edilmesini Mu'tezile halk, Mâtürîdî ve Eş'arîler ise kesb olarak isimlendirmiştir.⁹

1.2.Halk

“Halk/خلق” Arapça bir kelime olup sözlükte, “yaratmak, ortaya çıkarmak, meydana getirmek, imal etmek, örneksiz olarak meydana getirmek, sebep olmak, ölçüp biçmek, tahmin etmek”; mecazi olarak “yakıştırmak, uydurmak” gibi manalara gelir. Halk bu haliyle masdar iken, “yaratılmışlar, insanlar” manasında isimdir.¹⁰ Aynı kökten gelen “hilkat/خلقة”, “yaratılış, fitrat, tabiat,” “hâlik-hallâk” “yaratan”, “mahlûk” “yaratılan”, “hulk-huluk/حُلُق” “karakter, huy, tabiat, ahlâk” manasına gelir.¹¹ Rağib el-İsfahânî “halk” ile “hulkun” esasen aynı manaya

⁴ Bk. Mustafa Said Yazıcıoğlu, Fiil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/60.

⁵ Ebû'l-Fađl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî 'î İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab* (Beyrut: Müessesetü A'lemî, 1436/2010), 3/3055-56.

⁶ Nureddin es Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi[el-Bidaye fî Usuliddin]*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 136.

⁷ Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali el-, *Kitâbu't-Ta'rifât*, thk. Âdil Enver Hıdır (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2007), 154.

⁸ Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed Râğib el-İsfahânî, *el-Mufredât fî Ğaribi'l-Ķur'ân*, thk. Vâil Ahmed Abdurrahman (Kahire: el-Mektebetu't-Tevfikiyye, ts.), 384-385.

⁹ Bk. Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt, *Sistematik Kelâm* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 235-255.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 1/1156-60.

¹¹ İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 1/1157.

geldiğini söyler ve buna örnek olacak bazı ayetlere yer verir.¹² Ayrıca “Halk” kavramının yaygın olarak iki anlamda kullanıldığını belirtir. Bu anlamlar (i) “Takdir”, (ii) “yalan”dır.¹³ Esasen “halk” kavramının temel anlamı kabaca “takdir” olup onun dışındaki geri kalan anlamların tamamı bu temel anlamdan çıktığı söylenebilir.¹⁴

“Halk” kavramının kelâmî ıstılahtaki anlamına gelince, özellikle Allah’a özgü olarak “Yaratmak, madumdan, yoktan var etmek” manasına geldiği belirtilir.¹⁵ Rağîb el-İşfehânî ise “halk”ın Kur’an’da birçok manada kullanıldığını, “ابداع/ibda” manasında kullanılması halinde “Bir şeyi aslı ve örneği olmaksızın yaratmaktır” manasına geldiğini ve bu anlamıyla sadece Allah’a mahsus bir fiil olduğunu belirtir.¹⁶

“Halk” kelimesinin Kur’an’daki kullanımına bakıldığında sözlükte verilen anlamlarla aynı paralelde kullanıldığı görülür. Bu kapsamda Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) “halk”ın Kur’an’da, (i) îcâd, (ii) taharrus ve kizb, (iii) tasvîr, (ca’l), (v) nutk, (vi) binâ, (vii) ölüm ve (viii) din olmak üzere sekiz anlama geldiğini söyler.¹⁷ Buna göre halk kavramının Kur’an’da sadece Allah’a özgü bir kavram olarak kullanılmadığı da söylenebilir. Zira Âl-i İmrân 3/49 ile Mâide 5/110. ayetlerde Hz. İsa’nın çamurdan kuş sureti yapışı “halk” masdarından türeyen fiillerle ifade edildiği görülmektedir.

İnsana “hâlık” denilip denilemeyeceği meselesine gelince, yaygın kabul ona “hâlık” denilemeyeceği yönündedir. Buna karşın Mu‘tezile’nin ekseriyeti bu konudaki genel anlayışa muhalefet etmiş, insanlar için de “hâlık” denilebileceği fikrini savunmuştur. Bu yaklaşım insan fiilleri konusunda benimsenmiş ve insan fiillerinin yaratıcısı/hâlık olduğu ileri sürülmüştür. Onlara göre “halk” kavramı sözlükte “takdir” anlamındadır. Takdir de “planlama ve tasarlama” manasına gelmektedir. Bu bağlamda insanlar da fiillerini planlayarak ihdas etmektedirler, dolayısıyla onlara fiillerinin hâlık denilmesinde bir mahzur bulunmamaktadır. Buna mukabil Mâtürîdî ve Eş‘arîler “hâlık”ın yalnızca Allah için kullanılacağını, insanlar için hâlık, fiilleri için de halk ifadesinin kullanılmayacağını savunur, insanın fiillerinin insana nispetle “kesb” ifadesinin kullanılacağını ileri sürerler.¹⁸

1.3. Kesb

Lügatte kesb/كسب, “rızk talebinde bulunmak, elde etmek, yığmak, istemek, çabalamak, gayret sarf etmek” gibi manalara gelir.¹⁹ Râğîb el-İşfehânî kesbi, “insanın yöneldiği, bir faydayı ticari gayeyle bir mekândan bir başkasına, bir beldeden veya şehirden getirme, sürme ya da nakletme, bir payı alma, kazanma çabası” olarak izah eder. Kesbin ayrıca insanın bir

¹² Râğîb el-İşfehânî, *el-Mufredât*, 164.

¹³ Râğîb el-İşfehânî, *el-Mufredât*, 164.

¹⁴ Bk. Ebü Naşr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sahâh: Tâcu'l-Luğa ve Şahâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Atâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), 340.

¹⁵ Bk. Arslan - Bozkurt, *SistematiK Kelâm*, 235.

¹⁶ Râğîb el-İşfehânî, *el-Mufredât*, 163.

¹⁷ Bk. İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî, *Nüzhetu'l-a'yûni'n-nevâzır fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2000/1421), 119-120.

¹⁸ Bk. Arslan - Bozkurt, *SistematiK Kelâm*, 238.

¹⁹ Ebü 'Abdurrahmân Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mağzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâ'î (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988), 5/315; Cevherî, *Tâcu'l-Luğa*, 1/212-213; İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 1/716-717.

faydayı celp edeceğini zannedip zarar elde ettiği durumlar için de kullanıldığını belirtir. Şahsın hem kendisi hem de başkaları için elde ettikleriyle veya kazandıklarıyla da ilgili olduğunu ifade eder. Kesbin sülasi mücerred kullanımı böyle olmakla birlikte “iktisâb/اكتساب” ifadesi ise kişinin sadece kendisi için elde edip kazandıkları için kullanılır. Buna göre “iktisâb” ifadesi, “kesb” ifadesinin anlamını da taşıırken “kesb” ifadesi “iktisâb” ifadesinin taşıdığı anlamı içermez.²⁰ Bununla birlikte, “لها ما كسبت و عليها ما اكتسبت” ayetinden hareketle “kesb”in lehte; “iktisâb”ın ise aleyhte kullanılan ifadeler olduğu söylenir.²¹

Kesb ifadesinin Kur’ân’daki kullanımına gelince, öncelikle vücûh ve nezâir edebiyatında kesbin Kur’an’daki anlamı hakkında Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî (ö. 478/1085) hariç hiç kimse değinmemiştir. Dâmegânî ise kesbin Kur’an’da “(mal-mülk) kazanma”, “biriktirme”, “evlat” ve “amel” olmak üzere dört anlama geldiğinden söz eder.²² Ayrıca Kur’an’da kesb ifadesinin hem somut hem de manevi kazanımları ifade ettiği görülür. Somut kazanım maddi kazanç, evlat iken manevi kazanım ise Allah’ın razı olduğu ve olmadığı sonuçlardır. Ayrıca hırsızın yaptığına mukabil elinin kesilmesi, yeryüzünde bozgunculuğun artmasının nedenleri de somut kazanımlara örnek olduğu söylenebilir. Buna karşılık kalplerin kesbi ve imanda hayır kesbi de manevi kesbe örnek olurlar.²³

Kelâm literatüründe genellikle ihtiyarî fiillerin yaratılması meselesinde ele alınan kesb kavramı hem insanın fiillerinin hâlık/yaratıcısı Allah olduğunu hem de insanın kendi fiillerinde etkisinin bulunduğunu kanıtlamak amacıyla kullanılmaya başlar. Bu bağlamda da “kuldaki hâdis kudretin /sonradan meydana gelen gücün etkisiyle ortaya çıkan şey”²⁴ şeklinde tarif edilmiş ve bununla halkın/yaratmanın Allah’a ait bir fiil olduğuna ve insanın fiilinin yaratıcısı olamayacağına açık bir şekilde işaret edilmiştir.

Bu anlamıyla insanın fiilleri bağlamında kesb kavramının literatüre ilk defa kim veya kimler tarafından kazandırıldığı meselesi de tartışmalıdır. Bu kişinin Dırâr b. Amr (ö. 200/815) olduğunu söyleyenler olduğu gibi bunun Ebû Hanîfe (ö. 80-150 / 699-767) olduğunu ifade edenler de olmuştur. Bu kişinin Ebu Hanife olduğunu söyleyenler, Ebû Hanife’nin “Kulların bütün fiilleri Allah tarafından yaratılmakta olup gerçek anlamda kulların kesbiyle gerçekleştiği, yani ihtiyarî fiillerin ortaya çıkışında insanların sahip olduğu gücün etkisi söz konusudur” şeklinde sözlerini argüman olarak göstermiştir.²⁵

Sünnî kelamcı Ebü’l-Hasen el-Eş’arî (ö. (ö. 324/935-36) kesbi, “Bir şeyi onu kesb eden kişiden hadîs bir kudretle meydana gelmesidir.”²⁶ şeklinde tanımlar. Bu bağlamda

²⁰ Râğıb el-İşfehânî, *el-Mufredât*, 709.

²¹ İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab*, 1/716.

²² Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî, *Kâmûsu’l-Kur’ân ev islâhu’l-vücûh ve’n-nezâir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Beyrut: Dâru’l-İlm li’-melâyîn, 1983), 404-405.

²³ Bk.Müslim b. Haccâc Müslim, *el-Câmi’u’s-sahîh*, Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1991), "İman", 252; Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, tr.), "Fiten", 20

²⁴ Ebü’l-Hasen Ali b. İsmâil el-Eş’arî, *el-Luma’ fi reddi alâ ehli’z-zeyği ve’l-bid’a* (Mısır, 1955), 76.

²⁵ Yusuf Şevki Yavuz, Kesb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/25/304.

²⁶ Eş’arî, *el-Luma’*, 76.

Eş'arî'ye göre insan için kesb olan fiilin faili veya yaratıcısı yalnız Allah'tır. Mâtürîdîlere göre ise insan fiilleri Allah tarafından yaratılır, kul tarafından kesb edilir. Bu itibarla Mâtürîdîler ile Eş'arîlerin kesb hakkındaki görüşlerinin birbiriyle örtüştüğü söylenebilir. Ancak Eş'arîlerde insan iradesi muğlak iken Mâtürîdîlerde ise insan iradesinin vurgulu bir şekilde öne çıkarıldığı görülür. Buna mukabil bu kesb anlayışı Mu'tezile ile Şîilerce kabul görmemiş ve şiddetle eleştirilmiştir. Bu bağlamda Sünnî kelamcılara göre fiili yapmaya kesin olarak karar veren irade, kuldaki hâdis güçtür. Faydayı elde edip zararı savmaya iten bir eylem yapmak, kulun bir fiili yapmak istemesinin ardından Allah'ın o fiili halk etmesi, fiilin itaat veya mâsiyet olmasına kulun tesir etmesi gibi hususlar öne çıkarılır. Buna karşılık Mu'tezilî ve Şîî kelâmcılar ise kesb kavramına yüklenen tüm bu ıstılahların ve yapılan tüm izahların gereksiz ve yersiz olduğunu ve bir anlamdan söz edilecekse onun da sözlük anlamı olduğuna dikkat çekerler.²⁷

Bu meyanda Eş'arîlerin insan fiilleri ve kesble ilgili öne sürdükleri ayetlerin sayısı hayli fazladır. Eş'arî'nin bizzat kendisi Nahl 16/17-20, Fâtır 35/3 ve Saffât 37/96. ayetlerini doğrudan bu konuyla ilişkilendirmiştir.²⁸ Bakıllânî ise bu ayetlerin yanı sıra Ahkâf 14, A'râf 117, Sebe 18, Rûm 22, Kasas 72 ve Rad 16 gibi başka ayetlerden söz etmiştir.²⁹ Buna karşılık Mâtürîdîliğin kurucusu İmâm Mâtürîdî söz konusu ayetlerden farklı olarak En'âm 6/17, 102 ve Fussilet 41/46. ayetlerinden bahsetmiştir. Burada öncelikle Eş'arîlerin daha sonara da Mâtürîdîlerin argüman olarak kullandıkları bazı ayetler ele alınacak ve kendi tarihsel bağlamındaki anlamı ve mesajları tespit edilecektir.

2. Eş'arîlerin İnsan Fiilleriyle İlgili Argüman Olarak Kullandıkları Ayetler

2.1. Yaratana ile yaratılan bir midir?; Onlar hiçbir şey yaratamaz, kendileri yaratılmıştır.

Eş'arî âlimlerin insan fiilleriyle ilgili argümanlarının arasında yer alan birçok ayete değinilmişti. Bu ayetlerin arasında öncelikle Nahl 16/17 ile 20. ayetler ele alınacaktır. Bu ayetlerden ilkinin meâli şöyledir: “*O halde yaratan ile yaratmayan bir midir, Hala düşünmez misiniz?*”³⁰ Diğerinin meâli ise şöyledir: “*Onların, Allah'tan gayrı taptıkları hiçbir şey yaratamazlar, onların kendileri yaratılmıştır.*”³¹ Başta Eş'arî'nin kendisi olmak üzere birçok Eş'arî âlim insan fiillerinin insan tarafından değil, Allah tarafından yaratıldığını ve insan fiillerinin insana nispetle kesb denileceğini temellendirmek için bu ayetleri kullanmıştır.³² Eş'arî *İbâne* adlı eserinde insan fiillerine “halk” değil, kesb denileceğini temellendirirken birçok ayeti argüman olarak kullanır ve bu argümanların arasında bu iki ayetin bulunduğu da görülür.

²⁷ Bk. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 101-106.

²⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, thk. Salih b. Makbel b. Abdillâh el-Useymî (Riyad: Medâru Müslim li-neşr, 2011/1432), 220-221.

²⁹ Ebü Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Bâkılânî, *Kitâbu't-temhîdi'l-evâil ve telhîsi'd-delâil*, thk. Şeyh İmâduddin Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kutubi's-Sekâfiye, 1987/1407), 341-345.

³⁰ “أَقْمَنُ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ”

³¹ “وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئاً وَهُمْ يُخْلَقُونَ”

³² Eş'arî, *el-İbâne*, 221; Bâkılânî, *Kitâbu't-temhîd*, 345.

Fahreddîn er-Râzî de Nahl 16/17. ayetin tefsirinde birçok Eş'arî âlimin insan fiilinin yaratıcısı ve mucidi olmadığını dair bu ayeti delil olarak kullandıklarına dikkat çeker. Buna mukabil Nahl 17/20. ayetinin bu konuda argüman olarak kullanılıp kullanılmadığına ise temas etmez.³³ Eş'arî âlimlerden Bakillanî de insan fiillerinin yaratıcısının başkaları değil, sadece Allah olduğunu, insana nispetle meydana gelen fiillere halk değil, kesb denileceğini belirttiğinden sonra bu konuya delil olan birçok ayetin bulunduğunu ve bu ayetlerin arasında Nahl 16/20. ayetini zikrettiği, buna mukabil Nahl 16/17. ayetine atıfta bulunmadığı görülür. Bu çerçevede Mâtürîdî müfessirlerden Neseî de Nahl 16/17. ayetin Mu'tezile'nin fiillerin yaratılmasıyla ilgili görüşlerine karşı bir argüman olarak değerlendirirken³⁴ Sûfî müfessir Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ise Nahl 16/20. ayetinin insan fiillerinin yaratılmış olduğuna delil olduğuna dikkat çeker.³⁵ Buna karşılık mezkûr ayetlerle ilgili olarak klasik dönem müfessirlerinin önemli bir kısmı fayda veya zararı olmayan, yerinden bile kıymıdayamayan putlara tapınan müşriklerin kınanmasıyla alakalı olduğunu söylemiş ve bu ayetlerle insan fiilleri veya kesb arasında bir bağ kurmamışlardır. Öte taraftan Fahreddîn er-Râzî bu ayetlerin insan fiilleri ve kesb ile ilişkilendirilmesi hususunda muarızlarının verdiği cevapların daha güçlü olduğunu ve bu ayetlerin insan fiillerine kesb denileceğini temellendirilmede istidlal olarak zayıf kaldığına da dikkat çekmiştir.³⁶

Bu ayetlerle ilgili tefsir geleneğindeki genel izahlar böyledir. Buna mukabil ayetler indiği zaman ve zeminde de böyle mi anlaşılmalıdır? Yoksa ayetlerin başka bir gündemi ve başka bir mesajı mı vardı. Bunun anlaşılması için öncelikle ayetlerin indiği zamanın tespit edilmesi gerekir. Buna göre söz konusu ayetlerin içinde bulunduğu Nahl sûresi Mekke'de nazil olmuştur. Bu “*Kendilerine zulüm isabet ettikten sonra Allah yolunda hicret edenleri dünyada kesinlikle güzel bir yere yerleştireceğiz. Ahiretteki mükâfatları ise elbette çok daha büyük olacaktır. Keşke bunu anlayabilselerdi.*” meâlindeki Nahl 16/41. ayeti dikkate alındığında sûrenin Habeşistan'a hicretten sonraki dönemde inmeye başladığı söylenebilir. Muhammed Âbid el-Câbirî (1936-2010) bu ayetlerin içinde bulunduğu sûrenin doğrudan bi'setin on birinci yılında inmeye başladığını söyler.³⁷ Sûrenin içeriğine bakıldığında genel olarak tebliğin çeşitli yönlerinin, şirkin reddedilmesinin, tevhidi ispatın, hakka düşmanlığın ve onu reddetmenin neticelerine karşı uyarılardan söz edildiğine şahit olunur.³⁸

Câbirî'nin sûrenin nüzul zamanıyla ilgili verdiği bilgiler dikkate alındığında sûre, Mekke müşriklerine değil, kırsalda ikamet eden “arı yetiştirici” Arap kabilelerine hitap etmektedir. Bu, sûrede yer alan birçok hitaptan ve ifadeden de anlaşılmaktadır. Bu bağlamda dinin üç ilkesi olan tevhid, nübüvvet ve ahiret anlatımlarında yer verilen örnekler büyük ölçüde kırsal bölgelere ait şeylerle ilgili olduğu görülür. “Sizlere hayvanları musahhar kıldı”, “at-

³³ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 20/193.

³⁴ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'ıku't-te'vil*, thk. Yusuf Ali Bedevî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998/1419), 2/207.

³⁵ Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Le'tâifü'l-işârât*, thk. İbrahim Besyûnî (Mısır: el-Heyetu'l-Mısriyyeti'l-Âmme li-Kitâb, 2000), 2/290.

³⁶ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 20/194; Ebu'l-Al'â Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayanî vdğ. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996).

³⁷ Muhammed Âbid Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an* (Mağrib: ed-Dâru'l-Baydâ, 2008), 2/217.

³⁸ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 3/8.

lar, katırlar ve eşek...”, “su ve ağaç” vb. ifadeler buna örnek olarak gösterilebilir ve bunlar sûrede defalarca tekrarlanır.³⁹

Bu bilgiler ışığında “*O halde yaratan ile yaratmayan bir midir,*” meâlindeki Nahl 16/17. ayeti indiği zaman ve zeminde kırsaldaki müşriklere, “Eğer siz her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu kabul ediyor ve O’na ortak koştüğünüz putların evrende hiçbir şey yaratmadığına inanıyorsanız, nasıl oluyor da O’nun yarattığı evrende Allah’a ait olan nitelikleri yaratıklarından birine atfedebiliyorsunuz.”⁴⁰ şeklindeki mesaj verdiği söylenebilir. Keza bu tarihsel bağlama uygun olarak, “Hiç yaratıcı olan Allah ile hiçbir şey yaratmayan Lat, Uzza, Menât ve Hübel gibi Allah’ın dışında kendisine ibadet edilen sahte ilahlar benzer olur mu?! Allah’ın sanatından ibret alarak O’nu tevhid etmeyecek misiniz?”⁴¹ şeklinde bir mesaj verdiğini de söylemek mümkündür:

Nahl 16/20. ayette ise “O müşriklerin Allah’ın yanı sıra ilahlık yakıştırdıkları Lât, Uzâ, Menât ve Hubel gibi düzmece tanrılar ne sinek ne de başka bir şey yaratmazlar. Bırakın kendileri bir şeyi yaratmayı kendileri bile insan eliyle yontularak meydana getirilmiş ürünlerdir.”⁴² şeklinde bir mesaj verilmektedir.

Görüldüğü üzere mezkûr ayetlerin indiği vasatta Hz. Peygamber’in gündeminde kırsaldaki müşrik Arap kabilelerine tevhid inancını tebliğ etmek ve şirkin çok kötü bir inanç biçimi olduğunu ikna etmek bulunmaktadır. Hz. Peygamber’e gelen ayetler de bu gündeme uygun içerikte mesajlar içermektedir. Dolayısıyla bu ortamda Hz. Peygamber ve Müslümanların gündeminde insan fiillerinin yaratılışı veya kesbi gibi bir konu, sorun veya tartışma bulunmamaktadır. Bu itibarla söz konusu tarihsel bağlama göre ayetlerin insan fiilleri ve kesble ilgili olmadığını, bu ayetlere göre söz konusu mesele bahsi diğer olduğu söylenebilir. Bu açıdan mezkûr ayetlerin bu mesele hakkında olduğunu ileri sürenlerin anakronizme düştükleri ifade edilebilir.

Öte taraftan mezkûr ayetler Mâtürîdî’nin tefsir ve te’vîl ayrımı ekseninde ele alındığında ayetlerin nüzul dönemindeki anlam ve mesajlarına ilişkin verilen bilgilere tefsir; mezkûr ulemanın izahlarına ise te’vîl denilebilir. Bu açıdan âlimlerin insan fiillerine ilişkin görüşlerini söz konusu ayetlerle izah etmelerine te’vîl denirse, te’vîl kesinlik arz etmez. Dolayısıyla bu ayetlerin hem tarihsel bağlamından bağımsız olarak hem de metin düzeyinde insan fiilleriyle ilişkilendirilmesi isabetli görülmemiştir.

2.2. Allah’tan başka rızık veren bir yaratıcı var mıdır?

Eş’arî âlimlerin insan fiilleriyle ilgili Kur’an’da argüman olarak kullandıkları diğer bir ayet, “*Ey insanlar! Allah’ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Allah’tan başka gökten ve yerden*

³⁹ Bk.Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an*, 2/230.

⁴⁰ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 3/17.

⁴¹ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şahâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1423), 2/462.

⁴² Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, *Tefsîru Mukâtil*, 2/463.

size rızık veren bir yaratıcı var mı? O'ndan başka ilah yoktur. O halde ne diye döndürülüyorsunuz?"⁴³ meâlindeki Fâtır 35/3. ayetidir.⁴⁴

Dil bilimci müfessir Ebû İshâk es-Sa'lebî (ö. 427-1035) ile Mâlikî fâkih Ebû Abdillâh Muhammed el-Kurtubî (ö. 671-1273) tefsirlerinde bu ayetin Kaderiyye'nin Allah'ın yanı sıra başka yaratıcıların var olduğuna ilişkin görüşlerinin aleyhine delil olduğunu vurgularlar. Bu ayetin insan fiilleri konusundaki tartışmalarda bir argüman olduğunu belirterek tek yaratıcının Allah olduğunu belirtir ve bunun insan fiilleri için de geçerli olduğu imasında bulunurlar.⁴⁵ Ebü'l-Hasen el-Bikâî (ö. 885/1480) de bu ayetin insan fiillerinin yaratıcısıdır iddiasında bulunan Kaderiyye için varid olduğunu ileri sürer.⁴⁶ Öte yandan Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî (ö. 538-1144) bu ayetteki "halk" ifadesinin Allah'tan başkası için kullanılmayacağı şeklinde bir anlama gelmesinin mümkün olduğunu söyler, ancak bunun gökten ve yerden rızıklandırma özelliğiyle kayıtlayarak bunun mutlak bir anlama gelmeyeceğini ifade eder.⁴⁷ Böylece ayetin insanın fiillerinin yaratıcısının kendisi olduğu görüşüne yönelik olası itirazların önünü kapatır. Görüldüğü üzere ayet hakkında ortaya konan yorumlar ister insan fiillerini kesb olarak isimlendirenlerin lehinde olsun isterse bunları halk olarak isimlendirenlerin lehinde olsun ayetin indiği vasattaki mana veya mesaj dikkate alınmaz, bu anlam daha ziyade metin düzeyinde lafız-beyan diyalektiğinde tahkim edilmeye çalışılır.

Ayetin indiği dönemdeki anlam ve mesajı nedir? Bunu tespit etmek için öncelikle ayetin içinde bulunduğu Fâtır sûresinin indiği tarihin belirlenmesi önem arz eder. Ancak elimizdeki veriler sûrenin inzal edildiği tarihi net bir şekilde belirlenmesini mümkün kılmamaktadır. Mevcut kaynaklara göre sûrenin muhtemel nüzul tarihi bi'setin beşinci, altıncı yılında veya Habeşistan'a hicret ile İsrâ hadisesinin yaşandığı zaman aralığında Mekke'de nâzil olduğunu göstermektedir. Buna göre sûre sözü edilen tarihlerden hangisinde nâzil olmuş olursa olsun ya Mekkeli müşriklerin Hz. Peygamber ve ashaba yönelik baskı ve şiddetini artırdığı bir döneme ya da Hz. Peygamber'in kırsaldaki müşrikleri tevhide çağırdığı bir döneme rastlamaktadır. Bu çerçevede Fâtır sûresinde, bu dönemde nazil olan diğer sûrelerde olduğu gibi şirk inancı eleştirilmektedir. Hz. Peygamber'in Allah'tan vahiy almasını kabullenemeyen müşriklerin ona yaptıkları baskı ve şiddet kınanmakta; insanın mükemmel bir şekilde yaratılmasından ve kâinattaki eşsiz düzenine atıfta bulunularak tevhid inancı temellendirilmektedir.⁴⁸

⁴³ "يَا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا اللَّهَ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَىٰ تُؤَفَّكُونَ"

⁴⁴ Eş'arî, *el-İbâne*, 221; Bâkılânî, *Kitâbu't-temhîd*, 344.

⁴⁵ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'-Arabiyye, 2002/1422), 8/97; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Bezdûnî - İbrâhîm Etfiyyîş (Kâhire: Dâru'l-kutubi'l-Mısıriyye, 1964-1348), 14/321.

⁴⁶ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver*, thk. Muhammed Azîmüddîn-M. Habîbullah el-Kâdirî (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.), 16/7.

⁴⁷ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eqâvîl fi vücûhi't-te'vil* (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1407), 3/597-598.

⁴⁸ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 4/541-542; İsrâfil Balcı, *Vahyin Gölgesinde Siyer II* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 292.

Bu bağlamda ayet şöyle bir manaya geldiği söylenebilir: Ey Mekkeliler!⁴⁹ veya ey kırsaldaki Araplar! Allah'a şirk koşarken O'nun size verdiği sayısız nimetleri hatırlamaz mısınız? Sizleri ve kâinatı yaratan gerek gökten yağdırdığı yağmurlarla gerekse yeryüzünde yetişen mahsullerle sizleri rızıklandıran Allah'tan başka yaratıcı var mıdır? Zaten sizler de Allah'ın dışında hiçbir varlığın bunca nimetleri sağlayamayacağını pekâlâ biliyorsunuz?⁵⁰ Hal böyleyken nasıl oluyor tevhide yüz çevirip ondan başka varlıkları O'na eş ve denk sayıyorsunuz?⁵¹

Bu itibarla söz konusu ayetin nazil olduğu dönemde ayetin insan fiilleri veya halk-kesb meselesi ile alakası bulunmamaktadır. Ayet daha ziyade, söz konusu izahlardan da anlaşılacağı üzere tamamen müşriklerin tevhid inancından yüz çevirip O'nun yanı sıra düzmece başka varlıkları tanrı edinmelerinin tenkidine yöneliktir. Bu bakımdan mezkûr ayet açısından insan fiilleri meselesi bahsi diğerdir. Dolayısıyla bu ayetin bu mesele hakkında olduğunu ileri sürmek bir anakronizmdir.

Öte taraftan Mâtüridî'nin tefsir-te'vîl ayrımı ekseninde ayetin nüzül döneminde tevhid inancını temellendirmeye yönelik bir anlam içeriğine sahip olması tefsir; âlimlerin ayeti insan fiilleri ile ilişkilendirip ona ait fiillerin Allah tarafından yaratıldığını ve bu fiillere insana nispetle kesb denileceğine ilişkin yorumları ise te'vîl kapsamına girer. Bu bağlamda da söz konusu ilişkilendirme te'vîl kapsamında değerlendirilir ve bu mana kesinlik arz etmez.

2.3.Sizi ve yaptıklarınızı Allah yarattı

İnsan fiilleriyle ilgili Eş'arî âlimlerin argüman olarak kullandıkları ayetlerden bir diğeri, “Sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı.”⁵² meâlindeki Saffât 37/96. ayettir.⁵³ Sa'lebî bu ayetin insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına ve bunların kullar açısından kesb sayıldığına delil olduğunu ve Kaderiye ve Cebriye'nin görüşlerini iptal edip çürüttüğünü ileri sürer. Ardında insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına ilişkin Hz. Peygamber'den nakledilen, “Şüphesiz Allah her saniin ve sanatının yaratandır” şeklindeki rivayete dikkat çekerek.⁵⁴ Yine Ebû'l-Muzaffer es-Sem'anî (ö. 489/1096) ile Ebû Muhammed el-Begavî (ö. 516/1122) de bu ayetin insan fiillerinin Allah tarafından yaratılmış olduğu hususunda delil olduğunu vurgular,⁵⁵ Sem'anî buna ilaveten bu ayetin Mu'tezile'nin aleyhine delil olduğu ifadesini de ekler.⁵⁶ Se'âlibî ve Ebû Muhammed İbn Atiyye (ö. 541/1147), bu ayetin insan fiilleri konusunda bir kaide olup Ehl-i Sünnet'in görüşüne de muvafık olduğunu ifade eder-

⁴⁹ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, *Tefsîru Mukâtil*, 3/552.

⁵⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî: Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Şur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyâd: Dâru'l-Hicr, 2001), 19/329.

⁵¹ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Şur'âni'l-'azîm*, thk. Mustafa Seyyid Muhammed vdğ. (Cize: Muessesetu Kurtubâ, 2000/1412), 11/306.

⁵² “وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ”

⁵³ Eş'arî, *el-İbâne*, 221; Bâkîllânî, *Kitâbu't-temhîd*, 343.

⁵⁴ Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, 8/149.

⁵⁵ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar es-Sem'anî, *Tefsîrü'l-Şur'ân (Kitâbu't-Tefsîr)*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim - Ebû Bilâl Ganîm b. Abbâs (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997/1418), 4/405; Ebû el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr (Riyad: Dâru Taybe, 1409-1412), 7/45.

⁵⁶ Sem'anî, *Tefsîrü'l-Şur'ân*, 4/405.

ler.⁵⁷ Şâzelî sûfilerden Ebü'l-Abbâs İbn Acîbe (ö. 1224/1809) de bu ayetin insan fiillerinin Allah tarafından yaratılmış olduğuna delil teşkil edeceği şeklinde değerlendirmiştir.⁵⁸

Fahreddîn er-Râzî ile Hatîb eş-Şirbînî (ö. 977/1570) bu ayeti, Eş'arî ulemanın cumhuri tarafından insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına ilişkin argüman olarak kabul ettiklerini ve ayeti şöyle izah ettiklerini belirtir: “Nahivciler, “وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ” ayetindeki مَا/mâ edatının, kendisinden sonra gelen fiille birlikte masdar manasında olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. O halde “مَا تَعْمَلُونَ” ifadesi, “amellerinizi de O yarattı” manasına gelir.”⁵⁹ Ebü'l-Berekât en-Nesefî de (ö. 710/1310) ayetteki مَا/mâ edatının muhtemel anlamlarından birinin masdariye olduğunu, bu durumda da insan fiillerinin yaratıcısının Allah olduğuna ilişkin sahip oldukları görüşe bir delil olacağını vurgular.⁶⁰

Öte taraftan bu ayetten hareketle insan fiillerinin dört mertebesinin bulunduğu söylenmiş ve bunlar şöyle açıklanmıştır: “Biliniz ki insan fiillerinin dört mertebesi vardır. Bu fiillerden ikisi Allah için olup bunlarda kulun hiçbir müdahalesi yoktur. Bunlar takdir etme ve halk/yaratmadır. Diğer ikisi ise kulun inisiyatifindedir. Bunlar da kesb ve fiildir. Allah kesb ve kötü fiilden münezzehtir. Bunlar insanın müdahale alanına girer. Fakat insan ve kesb ettikleri Allah tarafından yaratılmıştır.”⁶¹

Görüldüğü üzere bu ayet Sünnî ulemanın önemli bir kısmı tarafından özellikle insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına ve buna da kesb denileceğine dair önemli bir argüman olarak değerlendirilir. Öte yandan Eş'arî geleneğini takip eden Fahreddin er-Râzî de ayetin insan fiilleri ve kesb nazariyesi konusunda istidlal edilmesinin zayıf olduğunu vurgular.⁶² Keza Alûsî de mezheplerin kendi görüşlerini desteklemede kalkan olarak kullanılan bu ayetin delil olarak kullanılıp kullanılmayacağı konusunda insafı olmak gerektiğini belirtir. Buna göre ayetin insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına ilişkin görüşe delil olamayacağını, bununla birlikte fiillerinin yaratıcısının insanın bizzat kendidir görüşüne de delil olmayacağını ileri sürer.⁶³

Peki ayetin indiği zaman ve zeminde de insan fiilleri, halk ve kesb ile ilgili olduğunu söylemek mümkün müdür? Bu noktada mezkûr ayetin içinde bulunduğu Saffât sûresi Mekke devrinin sonlarına doğru inzal edilmiştir. Sürede Mekkelî müşriklerin Hz. Peygamber'in davetine karşı takındıkları inkârcı ve alaycı tutumlarına yönelik eleştirilere, ahiret inancına, yani

⁵⁷ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 4/479; Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Se'âlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'an*, thk. Abdulfettâh Ebû Sünne (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'-Arabi, 1997/1418), 5/37.

⁵⁸ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002/1423), 6/274.

⁵⁹ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 26/343; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'zî me'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr* (Kahire: Matbaatu Bûlâk, 1285), 3/384.

⁶⁰ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 3/130.

⁶¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîru rûhi'l-beyân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'-Arabi, tr.), 2/192.

⁶² Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 26/343-344.

⁶³ Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-meşânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'-Arabi, ts.), 23/126.

meadın vurgulandığına ve peygamber kıssalarına yer verilerek benzer mücadelelerin daha önce de yaşandığına dikkat çekildiği görülür. Bu kıssalarda müşrikler uyarılır ve Hz. Peygamber ve etrafındaki müminlerin maruz kaldığı baskı ve şiddetten dolayı teselli edilerek dinleri üzerinde kalmaya sebat etmeleri teşvik edilir. Buna göre bu ayetin peygamber kıssaları üzerinden Hz. Peygamber ve müminleri teselli ve teşcii kabilinden olduğu söylenebilir.⁶⁴ Nitekim söz konusu ayet, ayetin öncesi ve sonrasıyla bunu açıkça ortaya koymaktadır. Mezkûr ayetler meâlen şöyledir:

Hiç şüphesiz İbrahim de atası Nuh'un yolunu takip eden biriydi. Zira o pak bir kalple rabbine yönelmişti. Günlerden birinde İbrahim babasına ve kavmine şöyle seslenmişti: "Nedir bu ibadet edip taptığınız şeyler?! Demek siz Allah'ı terk edip düzmece ilahlara tapıp ibadet etmek istiyorsunuz?! Onlara ibadet etmenizden dolayı âlemlerin rabbinin sizi nasıl cezalandıracağını hiç düşündünüz mü?! Derken İbrahim putlarla ilgili bir plan hazırladı; biraz düşündükten sonra "Ben hastayım." dedi. Bunun üzerine oradakiler İbrahim'in yanından ayrıldılar. Peşi sıra, İbrahim putların yanına geldi. Müşrik kavmin onlara sunduğu yiyecekleri görünce, "Niçin yemiyorsunuz?! Neyiniz var, neden cevap vermiyorsunuz?!" diye seslendi. Sonra öfkeyle üzerlerine yürüyüp sert darbelerle onları paramparça etti. Olup bitenleri öğrenen halk seri bir şekilde İbrahim'in yanına geldi. İbrahim onlara şöyle seslendi: "Siz [ağaçlardan, taşlardan] yontmak suretiyle hasıla getirdiğiniz bu putlara ne diye ibadet ediyorsunuz?! Oysa sizi de kendi ellerinizle yaptıklarınızı da (putları) yaratan Allah'tır." Bunun üzerine (müşrik kavim), "Gelin, İbrahim'i yakmak için bir yer hazırlayalım ve onu ateşin içine atalım." dedi. Evet, onlar böylece İbrahim'e bir tuzak kurmak istediler; ama biz bu tuzakları boşa çıkararak onları küçük düşürdük. (Ona kurulan tuzaktan kurtulduktan sonra) İbrahim "Ben rabbime gidiyorum, O mutlaka bana bir yol gösterecektir" dedi. (Saffât 37/84-99)

Görüldüğü üzere mezkûr ayet ve öncesindeki ayetlerde insan fiilleri hakkında değil, tarihsel bağlamına uygun olarak muhataplarına Allah'ın yanı sıra putları rab edinmelerinin yanlışlığı üzerinde durulmaktadır. Şöyle ki Hz. İbrahim'in mensubu olduğu kavim bizzat kendi elleriyle putları yontup üretiyor ve sonra da onlara tapıyorlardı. Hz. İbrahim de onlara, "Siz [ağaçtan, taştan] yontarak meydana getirdiğiniz bu putlara ne diye tapıyorsunuz?! Oysa sizi de kendi ellerinizle yaptıklarınızı da (putları) yaratan Allah'tır." diyerek onlara yaptıklarının yanlış olduğunu söylüyordu. Benzer şekilde Ankebût sûrsesi 17. ayetindeki "Siz Allah'ı terk edip birtakım putlara tapınıyor ve kendi ellerinizle yaptığınız o putlara tanrılık yakıştırıyorsunuz. Oysa Allah'ı bırakıp taptığınız o putların size hiçbir rızık verme kudreti yoktur." mealindeki ifadeler de aynı mesajı verir. Dolayısıyla hem Saffât 37/96. ayet hem de Ankebût 29/17. ayet, Hz. İbrahim'in elleriyle yontup ürettikleri putlara aynı zamanda tapıyor olmaları sebebiyle kavmini eleştirdiğini ve onlara yaptıklarının abes olduğuna yönelik deliller sunduğunu gösteren aktarımlar olduğu söylenebilir.⁶⁵

Bununla birlikte bu ayetler, Hz. Peygamber'in siretinden bağımsız olarak salt bir kıssa aktarımı olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü bu ayetlerde evvel emirde Hz. İbrahim'in

⁶⁴ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 5/7-8.

⁶⁵ Bk. Muhammed İzzet ed-Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs* (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 2000/1421), 4/224-225.

kavmi tarafından benimsenen şirk inancının saçma ve temelsiz olduğu anlatılarak bununla Mekkeli müşriklere tarizde bulunduğu söylenebilir. Nitekim Kur'an'daki tarihi olay ve kıssaların büyük oranda Hz. Peygamber'in yaşadıklarının bir yansıması olduğu uzak bir ihtimal olmasa gerektir. Bu bağlamda kıssanın Hz. Peygamber'in sireti muvacehesinde Mekke müşriklerini tevhid inancına çağırmakta olduğunu, onları Allah'ın yanı sıra düzmece tanrıları edinmeleri sebebiyle eleştirip kınadığını söylemek mümkündür.

Mezkûr ayet veya ayetlerin tarihsel bağlamı bundan ibarettir. Hal böyleyken bu ayeti veya ayetleri insan fiilleri ve halk-kesb konusunda delil olarak değerlendirmek isabetli olmasa gerektir. Ayrıca gerek fakihlerin gerek kelimcilerin gerekse müfessirlerin kendi görüş ve yorumlarını desteklemek maksadıyla ayetlerin bir kısmını alıp diğer kısmını terk etmeleri yaygın bir uygulama olduğu söylenebilir. Öte yandan mezkûr ulemanın ayet hakkındaki izahlarını Mâtürîdî'nin tefsir-te'vil ayrımı dolayımında te'vil olarak da değerlendirilebilir. Bu ayrıma göre bu izahlar kesinlik arz etmez. Dolayısıyla bu ayetin hem metin düzeyinde hem de tarihsel düzeyde insan fiilleri meselesine delil olarak gösterilmesi isabetli olmasa gerektir. Dolayısıyla bu ayetin anlam alanı açısından insan fiilleri hakkında bahsi diğer olduğunu söylemek mümkündür.

3. Mâtürîdîlerin Argüman Olarak Kullandıkları Ayetler

İmâm Mâtürîdî *Kitâbu't-tevhîd* adlı eserinde hakikat manasında kesb vasıtasıyla insana nispet edilen fiillerin, halk vasıtasıyla Allah'a nispet edildiğini ileri sürer. Bu görüşünü istidlalde de En'âm 6/17, 102, Fussilet 41/46 ve Nisâ 4/83. ayetleri kullanır.⁶⁶ Bu ayetlerle Mâtürîdî ve Eş'arîlerin savunduğu insan fiillerinin yaratıcısı olmadığı, kesbin insana nispeten mecazi anlamda olduğu görüşünün aksine bu nispetin hakiki anlamda olduğunu temellendirmeye yöneliktir. Yani bu ayetlerden hareketle hem insan fiillerinin yaratıcısı olmadığını hem de kesb meselesini nasıl savunduğunu ortaya koyar.

3.1.O'nun her şeye gücü yeter

Mâtürîdî'nin öne sürdüğü ilk ayet En'âm 6/17. ayet olup meâlen şöyledir: “Allah sana bir sıkıntı, bir zarar verirse bunu kendisinden başka hiç kimse savamaz. Sana bir iyilikte bulunursa bunu da hiç kimse engelleyemez; çünkü O'nun her şeye gücü yeter.”⁶⁷ Bu ayette argüman olarak “O'nun her şeye gücü yeter” şeklindeki kısım kullanılır. Aynı ayeti tefsirinde nasıl ele aldığına bakıldığında ayette insanın başına gelen zarar veya hayrın ancak kendi izniyle olduğu belirtilir. Ayette kast edilen zararın da insanın hasta olması, maişet darlığı, baskı ve zulüm gibi insandan kaynaklanan zararlar olduğu söylenir ve bunların Allah'a nispet edilme sebebinin de insan fiillerinin Allah tarafından yaratılmış olmasıyla gerekçelendirilir.⁶⁸ Bu izaha göre de ayetin Mu'tezile'nin insan fiillerinin yaratıcısının kendi olduğu yönündeki görüşlerin aleyhine bir delil olduğu vurgulanmış olur. Bu itibarla Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*'de bu ayetle insan fiillerinin kesb yoluyla hakiki manada olduğunu temellendirmeye yönelirken, tef-

⁶⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (Ankara: İsam, 2005), 364-365.

⁶⁷ “وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ”

⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/26.

sirinde insan fiillerinin yaratıcısının Allah olduğu görüşünü temellendirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Kitabı't-tevhid'de Eşarîlerin kesb anlayışına, tefsirinde ise Mu'tezile'nin insan fiilleri hakkında görüşlerine karşı kendi insan fiilleri hakkındaki yaklaşımını ortaya koymuş olduğu söylenebilir. Öte yandan şunu da söylemek gerekiyor ki bu ayetle insan fiilleri arasında ilişki kuran başka bir müfessirle karşılaşmadık.

Görüldüğü üzere Mâtürîdî bu ayeti insan fiilleri hakkındaki görüşünü temellendirmek için kullanmıştır. Peki ayet nazil olduğunda ilk muhataplar da ayeti insan fiilleriyle alakalı olarak anlamışlar mıdır? Bunu öğrenmek için tabii ki öncelikle ayetin nâzil olduğu tarihin bilinmesi gerekir. Bu çerçevede ayetin içinde yer aldığı En'âm sûresi Mekke döneminin sonlarına doğru nâzil olmuştur. Bu dönemde müşriklerin baskı ve işkenceleri artırdığı, Hz. Peygamber'in müslümanların güven içinde kalabileceği bir yer bulabilmek için Arap kabilelerle görüşmeler yaptığı, Hz. Peygamber'in iki büyük yardımcısı ve destekçisi olan amca ve karısının vefat ettiği ve Arab kabilelerinin İslam davetini reddettiği bir döneme rastladığı görülür. Hz. Peygamber ile müşriklerin arasında gerçekleşen tartışmaların anlatıldığı ve bununla ilgili çeşitli tabloların yer aldığı bu sûrenin temel konuları, tevhid, şirk inancının eleştirisi, müşriklerin kınanması, nübüvvetin temellendirilmesi ve meada yani, yeniden dirilişin mutlaka gerçekleşeceği hakkındadır.⁶⁹

Sûrenin ilk ayetlerinde tevhide ve nübüvvete ilişkin müşriklerin birtakım şüphe ve iddialarına da temas edilerek şirk inancı eleştirilir ve müşrikler tevhid ile nübüvveti kabul etmeye çağrılırlar. On ikinci ayetten itibaren de Allah'ın mutlak egemenliğine ve sonsuz rahmetine işaret edilir. Bu kapsamda yerdeki ve gökteki her şeyin O'nun mutlak kudret ve iradesi dahilinde olduğu, insana düşen bu irade ve güç karşısında boyun eğip teslim olmak, aksi halde kesin olarak gelecek olan kıyamet ve hesap gününde azaba mahkûm olacağına dikkat çekilir ve azaptan kurtulacak olanların Allah tarafından rahmet edilip esirgenenler olacaktır. Bu noktada insanın fiilleri ve kesble ilişkilendirilen mezkûr ayette Allah'ın dışında hiç kimse insanın başına gelecek derdi ve sıkıntıyı gideremeyeceği veya nimet ve lütufta bulunduğu da kimsenin ona engel olamayacağı ifade edilir.

Dolayısıyla bu ayeti ve ondan önceki ayetleri nazil olduğu tarihsel bağlamda okuduğumuzda adeta Mekke müşriklerine şu mesajın verildiğini söylemek mümkündür: Ey müşrikler şayet kendinize fayda sağlamak veya kendinizden zararı defetmek gayesiyle Allah'ın dışında ilah ve dostlar ediniyorsanız bilin ki büyük bir yanılmanın içerisindeyiz. Buna ancak yeri ve gökleri yaratan, hiç kimseye muhtaç olmayan, her kesin ona ihtiyaç duyduğu, ibadete, yönelişe ve nefsin kendisine teslim edilmesine layık olan Allah'tan başkası güç yetiremez.⁷⁰

Yapılan bu izaha göre ilk muhatapların mezkûr ayeti insan fiilleriyle ilişkilendirmedikleri açıkça görülür. Bu itibarla da bu ayetin kulların fiilleri hakkında olduğunu ileri sürmek açıkça anakronizme düşmek anlamına geldiğini söylemek mümkündür. Bu noktada ayetin insan fiilleriyle ilişkili olduğunu ileri süren Mâtürîdî'nin bu izahının kesinlik arz etmediği, onun tefsir-te'vil ayırımı eksenindeki yaklaşımına göre de ortaya konulabilir. Şöyle ki ayetin

⁶⁹ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 1/527-531.

⁷⁰ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 4/72.

indiği dönemdeki anlam ve mesajını ayetin tefsiri; Mâtürîdî'nin insan fiilleri ile ilişkilendirerek yaptığı izahını ise ayetin te'vili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Mâtürîdî'nin yaptığı bu ayırım bağlamında mezkûr ayet hakkında söylediklerini te'vil çerçevesinde zannî, yani kesinlik ifade etmeyen açıklamalar olarak değerlendirmek mümkündür.

3.2. Her şeyi yaratan O'dur

Mâtürîdî'nin *Kitâbu't-tevhîd* çalışmasında insan fiilleri ve kesb hakkındaki görüşünü temellendirmede kullandığı diğer ayet, “İşte rabbiniz Allah O'dur. O'ndan başka gerçek ilâh yoktur. Her şeyi yaratan O'dur. Öyleyse yalnız O'na kulluk/ibadet edin. Zira her şeye vekil olan/her şeyi gören ve gözeten O'dur.”⁷¹ meâline gelen En'âm 6/102'dir.⁷² Mâtürîdî'nin tefsirine bakıldığında, En'âm 6/17. ayette olduğu gibi bu ayette de kesb anlayışından bahsetmez. Mezkûr ayetin, Mü'tezile'nin “Allah her şeyi değil, bazı şeyleri yaratmıştır.” şeklindeki iddiasına karşı delil oluşu üzerinde durur. Bu çerçevede ayetteki “Her şeyi yaratan O'dur” ifadesi bazı şeyleri yarattı, bazılarını yaratmadı anlamına gelseydi, “Her şeye vekil olan O'dur” meâlindeki ayetin de her şeye değil, bazı şeylere tahsis edilmesi gerekir ve Allah'ın her şeyi değil, bazılarını korur anlamına gelmesi gerektiğini ileri sürer. Bu itibarla her iki ifadenin tahsis ifade etmediğini, mutlak ifade ettiğini ileri sürmüştür.⁷³ Dolayısıyla Mâtürîdî, En'âm 6/17. ayetteki yaklaşımını bu ayette de sürdürmüştür.

Fahreddin er-Râzî bu ayetin tefsirinde Eş'arilerin ayeti, insan fiillerinin yaratıcısının Allah olduğuna ilişkin görüşlerini temellendirmede argüman olarak kullandıklarını söyler. Şöyle ki kulların fiilleri şeydir, Allah her şeyi yaratmıştır, şu hâlde ayet insanın fiillerini de Allah'ın yaratmış olduğunu gerektirir. Fahreddin er-Râzî, bu ayette Mü'tezile'nin karşı argümanlarından da bahseder. Mü'tezile, ayet her ne kadar umumi olsa da insan fiillerinin bu kapsamda olmadığını gösteren başka karinelerin bulunduğunu söyler. (ı) Allah bu ayette, “Her şeyi yaratan O'dur. Öyleyse yalnız O'na kulluk/ibadet edin.” buyurmaktadır. Şayet kulların fiilleri bu ayetin kapsamına girseydi, ayetin anlamı “Ben sizin amellerinizi yarattım, bu yüzden bu amelleri aynı şekilde yine yapınız” manasına gelirdi ki bu anlamın yanlışlığı ortadır. (ii) Allah, “O, her şeyi yaratandır” ifadesini kendisini medh-i sena etmeleri için söylemiştir. Şayet insan fiilleri de buna dahil olsaydı bu medh-i sena olmaktan çıkardı. Zira Allah'a zina, livata, hırsızlık ve küfrü yarattığını söyleyerek övünmesi uygun olmaz. (iii) Bu ayetten sonra Allah, “Rabbiniz'den size idrak etme kabiliyeti verilmiştir; her kim hakikati görüp iman ederse kendi lehine ve her kim de hakikati körlük ederse kendi aleyhine davranmış olur.” buyurmuştur. Bu ayet, insanın bir şeyi yapıp yapmaması hususunda hür olduğunu, önünde bir engel bulunmadığını gösteren açık bir ifadedir. Bu da insan fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığına işaret eder. Zira insan fiillerini Allah yaratsaydı, insanın bu hususta hür olduğundan söz edilemezdi. (iv) Bu ayet, “Bir de cinleri Allah'a birtakım ortaklar yaptılar.” ayetinin peşinden gelmiştir. Mezkûr ayetten kast edilen Mecusîlerin “alem, birisi lezzet ve hayırların, diğeri ise elem ve şerlerin yaratıcısı olan iki ilahlı bir alemdir.” şeklindeki inançlarını, “O'ndan başka gerçek ilâh yoktur. Her şeyi yaratan O'dur.” ifadesiyle bu inancın yanlışlığı

⁷¹ “ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ”

⁷² Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, 365.

⁷³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/165.

ortaya konmuştur. Dolayısıyla bu dört argüman kulların fiillerinin, “Allah’ın o her şeyi yaratandır” buyruğunun genel hükmünden çıkarılmasını gerektirir.

Fahreddin er-Râzî ise Mu‘tezile’nin ileri sürdüğü bu argümanlara karşı şöyle cevap verir: “Aklî ve kesin delil, söz konusu ayetin literal şekilde ifade ettiği anlamın doğruluğunu desteklemektedir. Şöyle ki insandan sadır olan fiiller sebeplere dayanır. Sebepleri yoktan yaratan ise Allah’tır. Dolayısıyla sebepler ile kulun kudreti birleştiği zaman, bu, insanın o fiili yapmasını icap ettirir. Bu da, insanın fiillerini Allah’ın yaratmış olmasını gerektirir. Ayetin literal manası de bu kesin aklî delili pekiştirince, bu husustaki bütün şüpheler ortadan kalır.”⁷⁴

Görüldüğü üzere hem insan fiillerini Allah’ın değil insanın kendisinin yarattığını ileri süren Mu‘tezile hem de Allah’ın yarattığını savunan İmâm Mâtürîdî ve Eş‘arî âlimler ayetin kendi tarihsel bağlamına göndermede bulunmaksızın ifadelerin lafız-beyan manası ekseninde temellendirmeye çalışmışlardır. Bu tartışmanın kıskacında ayet, indiği vasatta da insan fiilleri üzerinde mi durmakta yoksa başka bir şeyden mi bahsetmektedir? Bunun anlaşılması için ayetin nazil olduğu döneme gitmek gerekir. En‘âm 6/102. ayetinin içinde bulunduğu En‘âm sûresinin indiği tarihsel bağlama daha önce değinilmişti. Mezkûr ayetin ve ondan önceki ayetin tarihsel bağlamı aşağı yukarı aynıdır. Buna göre sûrede genel olarak tevhidin biricik inanç olduğu, şirkin yanlışlanarak eleştirildiği, nübüvvetin ispatı, yeniden dirilişin mutlaka gerçekleşeceği konuları üzerinde durulmakta olduğuna temas edilmişti.⁷⁵ Bu kapsamda söz konusu ayet ile bir önceki ayette, şirk anlamına gelen Araplara ait inançlar ve bu inançlara yöneltilen eleştiriler aktarılmaktadır. Bu inançlardan biri de cin inancıdır.

Arapların yaşamlarında cinlerin oldukça mühim ve özel bir yerinin olduğu bilinmektedir. Onlara göre cinler arasında hem iyiler hem de kötüler bulunmaktadır.⁷⁶ Kendileri gibi kabile ve aşiretlere sahip olup aralarında akrabalıklar vardır. Kabileler halinde yaşar birbirleriyle barışır ve savaşır.⁷⁷ Özellikle mezarlıklar, تنها, karanlık yerler ve yer yarıkları olmak üzere insanların yaşadığı tüm mekanlarda bulunurlar.⁷⁸ Cahiliye dönemi Arapları arasında cinlere Allah’ın kızları demek suretiyle onlarla Allah arasında nesep oluşturanlar olduğu gibi onlara ibadet etmek suretiyle ibadetlerinde onları Allah’a ortak kılanlar da söz konusu olmuştur.⁷⁹

Arapların sahip olduğu bu cin anlayışı çerçevesinde, “*Cinleri Allah’a ortak koştular. Hâlbuki onları yaratan da Allah’tır. Hiçbir bilgiye dayanmaksızın Allah’a bazı oğullar ve kızlar yakıştırdılar. Allah onların bu yakıştırmalarından uzak ve yücedir.*” meâlindeki En‘âm 6/100. ayette cinlerden kaynaklanan şirk inançları eleştirilmiş ve “*O, gökleri ve yeri örneksiz ve eşsiz bir şekilde yaratandır. Hem sonra O’nun hiç eşi olmadı ki çocuğu olsun. Her şeyi*

⁷⁴ Bk. Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir*, 13/95-96.

⁷⁵ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 1/527-531.

⁷⁶ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Bağdad: Menşûrâtu eş-Şerîf er-Râdî, 1993), 6/707.

⁷⁷ Ali, *el-Mufasssal*, 6/711.

⁷⁸ Ali, *el-Mufasssal*, 6/718-719.

⁷⁹ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunis: ed-Dâru't-Tunûsiyye, 1984), 7/405; 25/184-185.

yaratan O'dur, her şeyi bilen de O'dur." ile "İşte rabbiniz Allah O'dur. O'ndan başka gerçek ilâh yoktur. Her şeyi yaratan O'dur. Öyleyse yalnız O'na kulluk/ibadet edin. Her şeye vekil olan/her şeyi gören ve gözeten O'dur." meâline gelen En'âm 101-102. ayetlerde ise tek yaratıcının Allah olduğu ve onun dışındaki tüm varlıkların Allah tarafından yaratılmış olduğuna dikkat çekilerek ulûhiyet ve rubûbiyette Allah'ın bir oluşuna, yani tevhide vurgu yapılmıştır. Nitekim Mukâtil b. Süleyman mezkûr ayeti, "Rabbiniz, şu gökleri ve yeri yaratan, her şeyi yaratan, eşi ve çocuğu bulunmaktan yüce ve uzak olan Allah'tır. Ey Mekke müşrikleri, O'nun dışında başka bir ilah yoktur, O her şeyin yaratıcısıdır. Öyleyse ona ibadet edin, yani onu birleyin. O her şey üzerinde vekildir, yani her şeyin; zikredilen oğulların, kızların ve başkalarının rabbidir."⁸⁰ şeklinde izah eder. Keza Taberî de ilgili ayeti zikrettikten sonra, ayetin cinleri Allah'ın ortağı olarak kabul eden Mekke müşriklerinin iddialarını yalanlamak için nazil olduğunu belirtir. Böylece ilgili ayeti nüzul vasatına uygun bir şekilde anlamlandırır ve dönemin konjonktürüne uygun olan mesajı açık bir şekilde ortaya koyarlar.

Mezkûr ayetin nüzul dönemine ilişkin verilen bilgiler ışığında ayetin insan fiilleri ile alakalı olmadığını, söz konusu ayet açısından insan fiillerinin bahsi diğer olduğunu söylemek mümkündür. Ayetin insan fiilleriyle ilişkili olduğuna dair yapılan bu tür izahları anakronizm olarak değerlendirmek mümkün olduğu gibi Mâtürîdî'nin tefsir-te'vil ayrımı dolayımında te'vil olarak da değerlendirmek mümkündür. Buna göre söz konusu değerlendirmeler ister anakronizm olarak kabul edilsin ister te'vil olarak kabul edilsin ayetin indiği dönemdeki anlam ve mesajıyla alakalı olmadığı açıktır. Ayrıca söz konusu ayetle ilişkin lafız-beyan eksenli yapılan bu yorumlar, bize, ayetleri kendi tarihsel bağlamından soyutlandığında birbirinden farklı anlamların nasıl yüklendiğini de göstermektedir.

3.3. Allah kullara zulmedici değildir

İmâm Mâtürîdî'nin *Kitabu't-tevhîd* adlı eserinde insan fiilleriyle ilgili yaklaşımını ortaya koyarken referansta bulunduğu bir başka ayet ise, "Kim salih amelde bulunursa, bu kendi hayrınadır. Kim de kötülük yaparsa, bu da kendi zararınadır. Rabbin kullarına asla zulüm etmez."⁸¹ meâlindeki Fussilet 41/46. ayetidir. Yani insan fiillerinin kesb edilmeleri açısından insana nispetinin hakiki anlamda olacağını belirtir ve mezkûr ayetin "Rabbin kullarına asla zulüm etmez." kısmına atıfta bulunur.⁸² Buna göre ayeti hem insan fiillerinin yaratıcısının Allah olduğu hem de insanın kesb ettiği fiilin hakiki anlamda olduğu hakkında delil olduğunu ima eder. Aynı ayeti tefsirinde ise imtihan çerçevesinde izah eder ve ayetin insan fiillerine taalluk eden bir yönünün bulunup bulunmadığına temas etmez. Ayetle ilgili izahı şöyledir:

"Her türlü eksiklik ve noksanlıktan yüce ve uzak olan Allah, yarattığı kullarını ancak kendilerinin yararlanmaları ve başlarına gelecek zararlardan korunmaları için imtihan etmektedir. O imtihanın, emrin ve yasağın yararlarını onlar görecekler, zararlarını da onlar çekeceklerdir. Hayır ve taat adına yaptıkları kendi yararlarına, kötülük olarak yaptıkları da onların aleyhinedir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, "Rabbin kullarına asla

⁸⁰ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, *Tefsîru Mukâtil*, 1/582.

⁸¹ "مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ"

⁸² Mâtürîdî, *Kitabu't-tevhîd*, 365.

zulüm etmez” buyurmaktadır. Allah her iki yolu da gayet açık ve yeterli şekilde herke-
se beyan etmiş, hepsi için de deliller ve kanıtlar getirmiştir. Şöyle bir yola girenin şu
akıbetle karşılaşacağını açıklamaktadır; Ya ebedî nimetler ve sürekli mutluluk, ya da
ebedî azap ve daimî hüznün! Sonu cehenneme ve hüznü giden yola giren biri, kendisi
onu istemiş ve o neticeye kendi ayağıyla gitmiştir. Sonu cennete ve ebedî nimetlere va-
ran yola giren kişi de kendi iradesi ve seçimiyle oraya ulaşmıştır. İşte “*Rabbın kulları-
na asla zulüm etmez*” cümlesinin tefsiri budur. En doğrusunu Allah bilir.”⁸³

Görüldüğü üzere Mâtürîdî *Kitâbü't-tevhîd* adlı çalışmasının aksine tefsirinde ayetle in-
san filleri veya kesble arasında bir bağlantı kurmaz. Ancak izahın bütününden insanın yaptık-
larından sorumlu tutulacağı, bu manada insanın irade sahibi bir varlık olduğu imasını çıkart-
mak mümkündür. Bu yönüyle kesbe göndermede bulunduğu söylenebilir. Buna göre
Mâtürîdî'nin tefsir-te'vîl ayrımı ekseninde *Kitâbü't-tevhîd*'deki izahında te'vîl amelîyesine,
tefsirindeki izahında ise tefsir amelîyesine başvurduğunu söylemek mümkündür.

Bu noktada Mâtürîdî'nin tefsir amelîyesi olarak betimlediği duruma uygun düşecek
anlamı tespit sadedinde ayetin indiği vasatta geldiği anlamı ve verdiği mesajın ne olduğuna
gelince, öncelikle ayetin içinde bulunduğu Fussilet sûresinin nuzül zamanı hakkında bilgiye
vakıf olmak gerekir. Bu sûrenin Mekke'de nazil olduğu malumdur. Ancak bunun bi'setin
hangi yılına rastladığı hakkındaki bilgiler oldukça yetersizdir. Bununla birlikte sûrenin Hz.
Hamza müslüman olup Hz. Ömer'in henüz müslüman olmadığı bir aralıkta nâzil olduğu ifade
edildiği⁸⁴ gibi boykot yıllarında indiği de söylenmiştir.⁸⁵ Buna göre her halükârda ayet tevhi-
de davetin başladığı ve şirkin eleştirilmeye başladığı bir döneme rastladığı söylenebilir.
Zira tevhid çağrısının vurgulandığı, şirkin eleştirildiği ve Müslümanların eziyet görmeye baş-
ladığı bu dönemler Müslümanların var olma mücadelesi verdiği yıllardır aynı zamanda. Bu
zemin ve zaman doğrultusunda ayetin siyakıyla birlikte geldiği anlamın ve verdiği mesajın
şöyle olduğu söylenebilir: Ey Mekkeli müşrikler! Vahye kulak verip İman eder ve Hz. Pey-
gamber'in yanında olursanız, bunun faydasını görürsünüz, vahye kulak asmayıp imana ya-
naşmazsanız, şirk ve inkarda ısrar ederseniz bunun bedelini ağır ödersiniz. Bu noktada Allah
kimseye haksızlık etmez.

Dolayısıyla bu ayetin indiği bu zemin ve zaman dikkate alındığında ayetin insan filleri
veya kesble ilgili olmadığı anlaşılır. İlgili ayetin müşrikleri korkutmaya ve kınamaya yönelik
olup onlarda pişmanlık ve vazgeçirme duygusu oluşturmayı hedeflediği de açıkça görülür.⁸⁶
Bunun yanında yaptıkları seçimin kendi iradeleriyle gerçekleştiği ve ceza ve sevabın da bu
seçimin neticesinde olduğu vurgulanarak insan iradesine de zımnen gönderme yapıldığı söy-
lenebilir. Bu itibarla ayetin insan fiilleri hakkında olduğunu iddia etmek açık bir anakronizm-
dir.

⁸³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 13/148-149.

⁸⁴ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 5/171-172.

⁸⁵ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an*, 2/107.

⁸⁶ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 4/431.

3.4. Onları siz öldürmediniz, Allah öldürdü

Mâtürîdî âlimlerden Ebu'l-Berekât en-Nesefî, insan fiilleriyle ilgili argümanları arasında, “Onları siz katletmediniz, Allah katletti; attığın zaman da aslında sen atmadın, Allah attı.”⁸⁷ meâlindeki Enfâl 8/17. ayetini zikreder. Nesefî, ayette kulların fiillerinin kendisine nispeten kesb, Allah’a nispeten yaratma olduğuna dair bir anlam içermekte olduğunu söyler.⁸⁸ Fahreddîn er-Râzî, Eş’arî âlimlerin de bu ayeti kesble ilişkilendirdiklerini söyler. Bu kapsamda ayete göre kulların fiillerini Allah yaratmıştır. “Attığında sen atmadın” ifadesinde ise Hz. Peygamber’in hem attığı hem de atma işinin ondan nefyedilmekte olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla bu ifade, Hz. Peygamber’in kesb cihetinden attığını, yaratma cihetinden atmadığı manasına hamledilmelidir.⁸⁹ Bu itibarla bu ayetin insan fiilleri ve kesble alakalı olduğunu Mâtürîdî âlimlerin yanı sıra Eş’arî âlimler de ifade etmektedir.

Buraya kadar insan fiilleri ve kesb ile ilişkilendirilen bütün ayetler Mekkî ayetlerdir. Ancak bu ayet önceki ayetlerin aksine Medenî bir ayettir. Bakara’dan sonra Al-i İmrân’dan önce nazil olan Enfâl, bazılarında göre Medenî sûrelerin ikincisi, bazılarında göre üçüncüsü diğer bazılarında göre ise dördüncüdür. Medine’de kaçınıcı sûre olarak nazil olursa olsun Bedir savaşı sırasında gelmeye başladığı belirtilen Enfâl, genel olarak Bedir savaşı, barış, savaş esirleri ve ganimetle ilgili meseleleri içerir.⁹⁰

Konumuza esas olan ayet hakkında Mukâtil b. Süleymân şu bilgilere yer verir: Hz. Peygamber müşriklerin karşısında saf tutunca, vadiden üç avuç kum ve çakıl alarak dua etti ve onları Hz. Ali’ye verdi. O da onları düşmanların yüzüne karşı savurdu. O sırada Hz. Peygamber, “Allah’ım! Onların kalplerine korku düşür, ayaklarını sars.” diyerek onlara beddua etti. Bunun üzerine Allah da onların yüzlerini, gözlerini kendilerine doğru atılan kum ve çakıllarla doldurdu. Üçüncü avucu atınca da müşrikler dağılıp kaçtılar. Müslümanlar da peşlerinden koştu, kimini yakalayıp öldürdü, kimini de esir etti. İşte Allah’ın bu ayeti bunu anlatmaktadır.⁹¹

Müşriklere çakıl taşı veya kum tanelerinin savrulması hadisesini İbn Hişâm şöyle aktarır: Hz. Peygamber Bedir günü ashabının saflarını düzeltti. Daha sonra zafer için dua ve niyazda bulundu ve duasını şöyle sonlandırdı: “Allah’ım! Şu bir avuç topluluğu yok edersen, sana yeryüzünde ibadet/kulluk edecek kimse kalmayacak.” Duadan sonra Hz. Peygamber Müslümanlara yöneldi ve onları savaşa teşvik etmek için bir hitabe irad etti. Müslümanların ordusuyla müşrik ordular karşı kaşıya gelince de yerden bir avuç çakıl taşı alıp Kureyş’e döndü ve “Yüzleri kara olsun” diyerek elindeki çakıl taşlarını müşriklere karşı savurdu, hemen

⁸⁷ «فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتُمْ إِذْ رَمَيْتُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى»

⁸⁸ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/637.

⁸⁹ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 15/466.

⁹⁰ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 7/7.

⁹¹ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, *Tefsîru Mukâtil*, 2/106.

peşinden de savaş emrini verdi.⁹² İbn Hişâm söz konusu ayetin Hz. Peygamber'in düşmana dönerek çakıl taşı savurması neticesinde nazil olduğunu belirtir.⁹³

Tüm bu bilgiler ışığında mezkûr ayetin genel anlamda Bedir savaşı sırasında nazil olduğu söylenebilir. Bedir savaşında, bilindiği üzere Müslümanlar kendilerinden üç kat büyük bir orduyla karşı karşıya gelmiş ve bu ordu karşısında büyük bir zafer elde etmiştir. Bu noktada Müslümanların bu savaştan zaferle çıkmalarında içinde buldukları moral ve motivasyonun rolü büyüktür. Çünkü Müslümanlar bu savaşta galip olmalarının kendileri ve dinlerinin geleceği açısından ne kadar önemli olduğunu biliyorlardı. Hz. Peygamber'in "Allah'ım! İşte bunlar bir avuç topluluktur, onları da yok edersen, yeryüzünde sana kulluk edecek kimse kalmayacak" şeklinde sürekli dua ve niyazda bulunması ve müminlerin de buna şahit olmaları meselenin ciddiyetini elden bırakmamalarına sebep olmuştur.

Hz. Peygamber'in bu dua ve niyazları sonrası başta Kur'an olmak üzere siyer, meğâzî ve hadis kaynaklarında nakledilen bilgilere göre Müslümanların Bedir savaşında galip olmasının arkasında Allah'ın melekleri Müslümanlara destek ve yardımcı olarak göndermiş olması bulunmaktadır. "Onları siz katletmediniz, Allah katletti. Attığın zaman da aslında sen atmadın, Allah attı." meâlindeki bu ifadeler de Allah'ın bu savaşta Müslümanlara olan destek ve yardımlarına delalet etmektedir.⁹⁴

Görüldüğü üzere mezkûr ayetin sevk edildiği anlam ve verdiği mesajın insan fiilleriyle veya kesble herhangi bir alakası bulunmamaktadır. Dolayısıyla söz konusu ayet açısından insan fiilleri ve kesb konusu bahsi diğerdir ve bu ayetin insan fiilleri hakkında olduğunu ileri sürmek ise açık bir anakronizmdir. Ya da Mâtürîdî'nin tefsir-te'vil ayrımı ekseninde te'vil kapsamında olup insan fiillerine delaletinde kesinlik arz etmez.

Sonuç

Mâtürîdî ve Eş'ariler insan fiilleriyle ilgili görüşlerini temellendirmek için birçok ayeti delil olarak kullanmışlardır. Ele alınan ayetlerin dördü Eş'arilerin, beşi ise Mâtürîdîlerin argümanlarıdır. Yine bu ayetlerin sekizi Mekki, biri ise Medenîdir. Mezkûr ayetlerin üzerinde yapılan değerlendirmelerin neticesinde bu ayetlerin kendi tarihsel bağlamlarında insan fiilleri ile alakası bulunmadığı görülmüştür. Bu ayetleri kendi görüşlerini temellendirmek için kullananlar, ayetleri hem siyak-sibakından hem de nüzul bağlamlarından bağımsız olarak lafiz-beyan çerçevesinde ele almışlardır. Nitekim Fahreddîn er-Râzî de insan fiilleri ve kesble ilişkilendirilen bazı ayetlerin istidlal açısından zayıf olduğunu itiraf etmiştir.

Mekke'de nâzil olan ayetlerin ağırlıklı olarak İslam mesajının tebliğinin aşikâr bir şekilde başladığı, müşriklerin Müslümanlara baskı ve işkence etmeye başladığı boykot dönemi, Habeşistan'a hicret ve Hz. Peygamber'in diğer Arap kabileleriyle görüşmeye başladığı bir zaman aralığına denk düşer. Bu ayetlerde ağırlıklı olarak da tevhid inancının tek doğru inanç

⁹² Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafâ es-Sekkâ vdğ. (Kahire: Mektebetü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1995), 1/627-628.

⁹³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/668.

⁹⁴ Elşad Mahmudov, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 86.

biçimi olduğu, şirk inancının ve müşriklerin eleştirildiği, Müslümanlara ve Hz. Muhammed'e moral ve motivasyon aşılandığı görülür.

Mezkûr Medenî ayet ise Müslümanların Medine'ye hicret etikten sonra Mekkeli müşriklerle karşı karşıya geldikleri Bedir savaşı zamanında nazil olmuştur. Bu ayette, mağlup olmaları halinde yeryüzünde Allah'a hakkıyla ibadet edecek bir topluluğun kalmayacağı mü-nacatında bulunan Hz. Peygamber'in haykırışı muvacehesinde Allah'ın Bedir'de Müslümanlara yaptığı yardıma dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla mezkûr ayetlerle insan fiilleri arasında irtibat kurulması açık bir anakronizmdir. Başka bir ifadeyle bu ayetler açısından insan fiilleri meselesi bahsi diğerdir. Ayrıca Mâtürîdî'nin tefsir-te'vil ayrımı dolayımında söz konusu ayetlerin insan fiilleri ile ilişkilendirilmesi te'vil kapsamındadır. Dolayısıyla zikri geçen ayetlere yüklenen bu anlamlar kesinlik arz etmezler.

Kaynakça

- Ali, Cevad. *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Bağdad: Menşûrâtu eş-Şerîf er-Râdî, 1993.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-meşânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.
- Arslan, Hulusî - Bozkurt, Mustafa. *Sistematik Kelâm*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed. *Kitâbu't-temhîdi'l-evâil ve telhîsi'd-delâil*. thk. Şeyh İmâduddin Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kutubi's-Sekâfiye, 1987/1407.
- Balcı, İsrâfîl. *Vahyin Gölgesinde Siyer II*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Begavî, Ebû el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1409-1412.
- Bikâî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer. *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver*. thk. Muhammed Azîmüddin-M. Habîbullah el-Kâdirî. 1-22. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tefsîru rûhi'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, tr.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmu'l-Kur'an*. 3 Cilt. Mağrib: ed-Dâru'l-Baydâ, 2008.
- Cevherî, Ebû Naşr İsmail b. Hammâd. *es-Sahâh: Tâcu'l-Luğa ve Şahâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali. *Kitâbu't-Ta'rîfât*. thk. Âdil Enver Hıdır. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2007.
- Dâmeğânî, Hüseyin b. Muhammed. *Kâmûsu'l-Kur'ân ev islâhu'l-vücûh ve'n-nezâir fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, 4 Baskı, 1983.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. 10 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 2. Baskı, 2000/1421.
- Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şahhâte. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1423.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*. thk. Salih b. Makbel b. Abdullah el-Useymî. Riyad: Medâru Müslim li-neşr, 2011/1432.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâîl. *el-Luma' fî reddi alâ ehli'z-zeyği ve'l-bid'a*. Mısır, 1955.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabi, 3. Baskı, 1420.
- Halîl b. Ahmed, Ebû 'Abdurrahmân. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâ'î. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988.

- Hatîb eş-Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-i'âne 'alâ ma 'rifeti ba 'zî me 'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr*. 4 Cilt. Kahire: Matbaatu Bûlâk, 1285.
- İbn Acîbe, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî. *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Şur'âni'l-mecîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002/1423.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye, 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafâ es-Sekkâ vdğ. Kahire: Mektebetü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1995.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrü'l-Şur'âni'l-'azîm*. thk. Mustafa Seyyid Muhammed vdğ. 14 Cilt. Cîze: Muessesetu Kurtubâ, 2000/1412.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, tr.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fađl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruvefyî 'î. *Lisân'l-'Arab*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetu A'lemî, 1436/2010.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzır fi 'ilmi'l-vücüh ve'n-nezâ'ir*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2000/1421.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Şur'ân*. thk. Ahmed el-Bezdûnî - İbrâhim Etfiyyiş. 10 Cilt. Kâhire: Dâru'l-kutubi'l-Mısrıyye, 2. Baskı, 1964-1348.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin. *Le'tâifü'l-işârât*. thk. İbrahim Besyûnî. 3 Cilt. Mısır: el-Heyetu'l-Mısrıyyeti'l-Âmme li-Kitâb, 3. Baskı, 2000.
- Mahmudov, Elşad. *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbu't-tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. Ankara: İsam, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Vanlıoğlu. 1-17. İstanbul: Dâru'l-mizân, 2007.
- Mevdûdî, Ebu'l-Al'â. *Tefhimu'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayanî vdğ. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Baskı, 1996.
- Müslim, Müslim b. Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991.

- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'ıku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedevî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998/1419.
- Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Râğıb el-İşfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed. *el-Mufredât fi Ğarîbi'l-Ķur'ân*. thk. Vâil Ahmed Abdurrahman. Kahire: el-Mektebetu't-Tevfikiyeye, ts.
- Sâbûnî, Nureddin es. *Matürîdiyye Akâidi[el-Bidaye fi Usuliddin]*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Ķur'ân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'-Arabiye, 2002/1422.
- Se'âlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf. *el-Cevâhirü'l-hisân fi tefsîri'l-Ķur'ân*. thk. Abdulfettâh Ebû Sünne. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'-Arabi, 1997/1418.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr. *Tefsîrü'l-Ķur'ân (Kitâbü't-Tefsîr)*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim - Ebû Bilâl Ganîm b. Abbâs. 6 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997/1418.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Ķur'ân*. thk. Muhammed Sâlim Hâşim. Beyrut, 2012/1433.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîru't-Taberî: Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ķur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Hicr, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kesb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/304-306. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. "Fiil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/59-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hakâ'ıku' gavâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 2 Baskı, 1407.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Hanefi ŞOLA

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that he received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler. / The authors declare that they have no competing interests.